

Даниленко Віктор (Київ)
94:33(477)“1955/1965”

СПРОБИ «СОЦІАЛІЗАЦІЇ» РАДЯНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ» (1955–1965 рр.)

В статті розкриваються зміни в радянській соціально-економічній системі, спроби «соціалізації» економіки в роки хрущовської «відлиги» (1955–1965 рр.).

Ключові слова: економіка, М.Хрущов, «соціалізація», «відлига».

Період правління М.Хрущова увійшов в історію СРСР і України як період суттєвих зрушень в усіх сферах соціально-економічного, політичного й суспільно-культурного життя. Реформаторський курс М.Хрущова мав об'єктивні і суб'єктивні підстави, був обумовлений всім ходом попереднього розвитку країни. В останні роки правління Й.Сталіна тоталітаризм досяг тих меж, за якими вже не міг існувати, не підриваючи при цьому всіх соціальних зв'язків суспільства. Іншими словами, сталінізм вичерпав по суті себе як система, система неорганічна, штучна, непродуктивна і антигуманна. В країні наростала демографічна криза, скорочувалася в результаті репресій кількість населення. Концентраційні табори доводили цю тенденцію до загрожуючих розмірів. Репресії, як метод управління державою, вичерпали себе. Сталінізм і сталінщина могли перетворитись у свою протилежність, тобто створити реальну загрозу існуванню самої системи. Тим більше, що в нових умовах можна було управляти вже іншими способами і іншими методами. Адже мета репресій, терору — це, в першу чергу, — залякати масу населення, створити систему тотального страху. Цього вже було досягнуто: страх, як домінанта в суспільстві, уже був не тільки на рівні суспільному, а й на індивідуальному. Страх домінував на генетичному рівні. Крім контролю державного, крім цензури влади, з'явилися такі чинники, як самоцензура, самоконтроль.

Найбільш повно стан соціально-економічної перенапруги радянського суспільства серед політичного керівництва країни відчував саме М.Хрущов. Влітку 1971 р., за кілька місяців до смерті, він писав у своїх мемуарах: «Ми отримали після Сталіна важку спадщину. Країна була розорена... Країна була доведена до межі безупинними капіталовкладеннями в оборону. Воєнна промисловість розвивалася і в ширину, і в глибину. Численна армія тиснула на бюджет. Вона коштувала величезних матеріальних засобів. Відволікались чисельні міські ресурси, які могли б бути використані для розвитку мирної економіки»¹.

Реформаторський курс М.Хрущова обумовлювали об'єктивні чинники і зовнішнього характеру. Хоча радянські керівники мало бували за кордоном, але вони знали, як жили люди в іншому, капіталістичному світі. Та й маси радянських людей, побувавши в Європі, психологічно змінилися. З'явилося інше сприйняття радянської дійсності, інші надії і сподівання. Досвід Європи мав великий вплив на рішення радянського партійно-державного керівництва. Треба було йти в ногу з життям. Норман Дейвіс писав: «Після війни Захід виявився незмірно динамічнішим за Схід. З допомогою США Західна Європа швидко піднеслася з повоєнних руїн і взяла курс на незрівнянне процвітання». Основна і корінна причина і закономірність реформаторського курсу М.Хрущова, на справедливу думку С.Кульчицького, Ю.Шаповала, С.Білокона та інших істориків, полягала в тому, що система, створена більшовиками, не була природною. Азіатський тип російської соціал-демократії не міг витворити європейський тип соціалізму. Більшовицька система була штучним витвором, який виник спочатку в умах, головах людей, теоретиків, які потім цю теорію впровадили, насадили в реальному житті. А оскільки це була неприродна соціально-економічна система, то, зрозуміло, вона не могла існувати довго. Так чи інакше вона мала бути трансформована або шляхом радикальним, або еволюційним. Суспільство, без сумніву, повинно було повернутися до свого природного стану і природного розвитку.

За повоєнне десятиріччя Радянський Союз ціною великої крові, величезних зусиль став дійсно наддержавою. І це також один із чинників того, що інновації мали з'явитися.

Серед суб'єктивних чинників реформ М.Хрущова — це, без сумніву, прагнення до самоствердження, до особистого лідерства, до особистої влади. Переживши період так званого колективного керівництва, М.Хрущов зумів подолати всіх суперників на шляху до політичного олімпу, вніс власний колорит і своєрідність до реформаторського курсу. Хоча його зміст і загальна спрямованість були наперед визначені: розширення меж політичної демократії, прискорений економічний розвиток і поліпшення матеріального життя народу.

У 1950–1960-ті роки в країнах Західної Європи інтенсивно зростав життєвий рівень населення. Головними критеріями суспільного статусу, пише Норман Дейвіс, як і в Америці, стали багатство і прибуток. Швидко розвивалась автоматизація, а також масове запровадження побутової техніки. Починаючи з 1960-х років кілька мільйонів селян стали більш-менш заможними фермерами. Глухі села, надто у Франції, Німеччині та Південній Італії, швидко модернізувались і механізувались². Очевидно, що співвідношення між продукуванням засобів виробництва і споживання в Західній Європі було дещо іншим, ніж в СРСР. І це не могло не впливати на політику радянського партійно-державного керівництва.

Ідеї «соціалізації» економіки, засновані на баченні реального життя народу, час від часу виникали в середовищі правлячої партійно-радянської верхівки. Ще з 30-х років у владних коридорах у різних формах циркулювали думки і пропозиції щодо зміни пропорцій господарського будівництва, підвищення рівня матеріального життя народу, забезпечення його продуктами харчування, розгортання виробництва предметів масового попиту, житлового будівництва та ін. Вони навіть озвучувалися представниками влади. Так, дискредитований пізніше М. Вознесенський намагався проводити курс на розвиток товарів народного споживання. В. Молотов і А. Мікоян виступали з пропозиціями про підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Однак виходу «на поверхню» соціально-політичного життя, тим більше втілення в конкретні рішення і практику вони не мали і не могли мати в умовах тоталітарної адміністративно-командної системи. Пріоритети були інші. Модель соціально-економічного розвитку країни, сформована Сталіним, структура і розміщення економіки, розподіл національного доходу залишалися незмінними. Соратники Сталіна, включаючи М. Хрущова, прагнули лише надати радянській системі «людського обличчя». Тим більше, що умови для цього як внутрішні, так і зовнішні, уже визріли.

На початку 50-х років став очевидним той факт, що ресурси для поступального розвитку аграрного сектору економіки вичерпані і надалі він не зможе бути донором для розвитку промисловості. Високі податки, низька продуктивність праці, мізерні капіталовкладення і, як результат, проблеми з продовольчим забезпеченням країни. Урожаї зерна за 1948–1952 рр. були рівними приблизно середнім за 1928–1930 рр.: 77,9 і 76,1 млн. т.³ З 1929 по 1952 р. в СРСР за офіційними даними в порівняльних цінах у важку промисловість було вкладено 638 млрд. руб., а в легку — у 8,8 раза менше, у сільське господарство — у 6,7 раза менше коштів⁴.

Прагнення радянського керівництва під проводом М. Хрущова зробити економіку більш «соціальною» неминуче вело до перегляду ставлення до легкої промисловості і сільського господарства. Процес зміни акцентів в економічному розвитку диктувався вимогами повоєнного часу, загрозами набутого досвіду населення щодо рівня життя радянських людей і населення інших країн Європи. До уваги був взятий і гіркий досвід відбудови зруйнованого війною господарства, який не приніс громадянам СРСР ні бажаних свобод, ні хоча б якогось полегшення матеріального становища, оскільки всі ресурси були мобілізовані на відбудову. Тож зростання уваги влади до соціальних проблем було закономірним, тим більше в умовах боротьби за владу в Кремлі після смерті Сталіна, коли кожен з претендентів на найвищу посаду прагнув заручитися підтримкою народу.

На початок 1950-х років зміцніло зовнішньополітичне становище СРСР. «Холодна війна» продовжувалася і в змаганні з капіталістичним світом Радянський Союз досяг, як вважало його керівництво, помітних успіхів, був досягнутий певний паритет у військовій потузі. «Сполучені Штати не є монополістами... у виробництві водородної бомби», — було заявлено на сесії Верховної Ради СРСР у серпні 1953 р.

Названі чинники спонукали партійно-державне керівництво СРСР до більш активної соціальної політики, спрямованої на поліпшення життя народу. На згаданій сесії Верховної Ради СРСР був прийнятий план розвитку легкої і харчової промисловості, який породив серед населення певні надії і досить скоро дав деякі результати: у магазинах побільшало продуктів, почалися закупки окремих товарів за кордоном. Хоча проблема залишалася дуже гострою: у 1955 р. випуск товарів народного споживання в Україні становив усього 48,1% порівняно з 1940 р.⁵

В жовтні 1955 р. М.Хрущов направив членам ЦК КПРС записку з питань майбутньої звітної доповіді ЦК ХХ з'їзду партії. В ній він ставив питання про необхідність розширення соціальних зобов'язань держави. Особливо його турбувала наявність у «державі робітників і селян» великої кількості низькооплачуваних робітників, які за свою заробітну плату не можуть звести кінці з кінцями, живуть, по суті, у бідності. Водночас М.Хрущов акцентував увагу на тому, що в країні існувала відносно невелика група людей, яка отримувала дуже високу заробітну плату. Партійний лідер наголошував на необхідності підвищення заробітної плати низькооплачуваним робітникам і службовцям, розв'язання проблем, пов'язаних з пенсійним забезпеченням населення.

Порушені М.Хрущовим питання, знайшли відображення у звітній доповіді ЦК КПРС ХХ з'їзду по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956–1960 рр. На кінець шостої п'ятирічки зростання виробництва предметів споживання (група «Б») було заплановано на 60%, виробництва засобів виробництва (група «А») — на 70%⁶. Передбачалося «повністю використати могутній важіль матеріальної зацікавленості для підвищення продуктивності праці»⁷.

В коригуванні соціальної політики партії і держави були враховані також і пропозиції В.Молотова, як заступника голови Ради Міністрів СРСР, який з 8 по 15 серпня 1956 р. перебував в Україні. Результатом його поїздки стала відповідна записка в ЦК КПРС, в якій він теж доводив необхідність підвищення заробітної плати робітникам та інженерно-технічним працівникам, звертав увагу на гостроту житлової проблеми, перебої в постачанні населення продовольчими і промисловими товарами. На прикладі робітників конкретних українських підприємств Г.Молотов констатував зниження заробітної плати (завод «Запоріжсталь»), вкрай

низький рівень забезпеченості житлом (Дніпропетровський алюмінієвий завод), труднощі з працевлаштуванням, особливо молоді (підприємства Миколаєва та всієї України), проблеми в торгівлі, екології, умовах праці (м. Кривий Ріг) та ін.

Друга половина 1950-х років — період наростаючих, інтенсивних змін у соціальній сфері. Декларації, заяви і наміри партійно-державних керівників почали втілюватись в життя. 8 березня 1956 р. прийнятий указ Президії Верховної Ради СРСР «Про скорочення тривалості робочого дня для робітників і службовців у передвихідні і передсвяткові дні». Протягом 1958–1960 рр. був здійснений перехід на семи- і шестигодинний робочий день у промисловості та центральному апараті управління. При цьому раднар-госпам, міністерствам і відомствам дозволялося вводити на підприємствах п'ятиденний робочий тиждень двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

3 1 липня 1956 р. вступив в силу указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 травня 1956р. «Про встановлення шестигодинного робочого дня для підлітків від 16 до 18 років». Того ж року був відмінений закон 1940 р. про заборону на зміну місця роботи і про суворі покарання за запізнення на роботу і прогули. Відповідним рішенням втратив силу закон про примусовий набір у ремісничі училища дітей, які закінчили семирічку.

Все це свідчило про кінець мобілізаційної економіки і поступовий перехід до лібералізованої, «м'якшої» форми адміністративно-командної системи. Хоча «генеральна лінія» залишалася незмінною: у будівництві комунізму мусили брати участь поголовно усі. Праця залишалася бути примусовою. 1961 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Відповідно до цього указу, люди, котрі не працювали більш як чотири місяці на рік, притягувалися до кримінальної відповідальності. Не працювати дозволялося лише домогосподаркам, які мали дітей. Інші непрацюючі переслідувалися відповідно до кримінальних кодексів союзних республік, які містили статті про переслідування осіб, які не працювали за наймом. Ці закони прямо суперечили міжнародним угодам, що забороняли примусову працю.

М.Хрущов прагнув на практиці довести переваги соціалістичного ладу над капіталістичним. У травні 1957 р. він заявив, що у найближчі роки СРСР повинен догнати і перегнати США по виробництву м'яса, молока і масла на душу населення. Підвищення матеріального рівня життя народу тісно пов'язувалося із зростанням доходів робітників, колгоспників і службовців.

Партійно-державним керівництвом було вжито заходів для ліквідації, як вважалося, несправедливого і соціально небезпечного для влади розриву, який склався між високо- і низькооплачуваними групами населення. Визначивши курс на стабілізацію цін, держава направляла додаткові ресурси на підвищення заробітної плати окремим категоріям працівників. При цьому прагнули дотримуватись принципу: підвищення зарплати низькооплачуваним працівникам, упорядкування оплати середньооплачуваним, збереження прибутків високооплачуваним

З 1 січня 1957 р. в СРСР була підвищена заробітна плата низькооплачуваним робітникам і службовцям. Ті з них, які були зайняті безпосередньо на промислових підприємствах стали отримувати 300–350 крб. за місяць, а в сільській місцевості — не менше 270 крб. на місяць. В наступні роки більшість працівників було переведено на скорочений шести і семи-годинний робочий день. Для збереження на підприємствах кадрового складу робітників і службовців, заохочення їхньої постійної праці на одному місці в законодавство була введена така норма як «безперервний трудовий стаж». Її дотримання передбачало певні пільги. З січня 1958 р. перестали брати податок з неодружених, одиноких та малосімейних громадян. Через кілька років був прийнятий закон про відміну податків із заробітної плати робітників і службовців. Зростання заробітної плати, збільшення доходів робітників і службовців активізувало споживчий попит, давало поштовх до подальшого розвитку легкої і харчової промисловості.

Значні зміни розпочалися у сфері пенсійного забезпечення населення. 14 липня 1956 р. Верховна Рада СРСР прийняла новий закон про пенсії, який вступив у силу з 1 жовтня 1956 р. Відповідно до нього було розширено коло осіб, які мали право на пенсію, підвищено її розміри. Було введено пенсію за неповного стажу, встановлено мінімальні та максимальні пенсії у фіксованих розмірах. Законом установлювався досить високий рівень мінімальної пенсії за віком — 300 крб. на місяць. Середньомісячна зарплата робітників і службовців у промисловості у 1950 р. складала 508 крб., у народній освіті — 689⁸. Відповідно до закону, всім, хто отримував зарплату до 350 крб. у місяць пенсії призначалися у повному обсязі ставки, але не менше 300 крб. Іншим встановлювався відповідний коефіцієнт. Тим, хто отримував зарплату від 350 до 500 крб. за місяць пенсія встановлювалася у розмірі 90% від ставки, від 500 до 600 крб. на місяць — 80%, від 600 до 800 крб. — 70%, від 800 до 1000 крб. — 60%, з оплатою 1000 крб. і більше — 55% від заробітної плати, однак не вище максимального розміру пенсії — 1200 крб. Робітники і службовці, які були зв'язані з сільським господарством і мешкали постійно у сільській місцевості, також отримали право на пенсійне забезпечення, але в розмірі 85% від встановлених норм для міських працівників. Середній розмір пенсії за старістю після введення

в дію нового закону зріс більше, ніж удвічі, пенсії з причини інвалідності збільшилися приблизно у 1,5 рази, пенсії робітникам і службовцям, які втратили годувальника — на 64%. Зростання рівня пенсійного забезпечення було невід’ємною складовою загального процесу зростання доходів населення, зокрема збільшення заробітної плати.

Грошові доходи населення України в 1959 р. склали майже 150 млрд. крб. і вирости порівняно з 1955 р. більш, ніж на 45,5 млрд. крб. або на 43,7%⁹. Загалом реальні доходи населення за 50-ті роки збільшилися в 1,6 рази.

Зростала роль суспільних фондів споживання. У 1963 р. вони становили в СРСР 17% національного доходу. За їх рахунок забезпечувалися безплатне навчання, охорона здоров’я. Раціональнішою ставала структура споживання. Однак видатки на харчування були високими. Зокрема, у робітника промисловості на неї йшло майже 50% заробітної плати.

У роки хрущовської «відлиги» суттєво поліпшилося забезпечення населення непродовольчими товарами. У побуті з’явилися наручні годинники, фотоапарати, радіоприймачі, телевізори, швейні та пральні машини, холодильники. Розпочався продаж товарів довготривалого користування в кредит. Це свідчило про суттєві зміни у структурі попиту. Якщо раніше більша частина витрат припадала на долю продовольчих товарів, тканини, одягу, взуття, то в кінці 50-х — на початку 60-х років зріс попит на автомобілі, меблі, килими, холодильники, піаніно та інші товари. Причому, різко вирости вимоги покупців до якості товарів, постійно зростала сума неповного задоволення платоспроможного попиту.

Значне місце у витратах населення займали витрати на оплату послуг — 8,7%. У витратах на душу населення на оплату послуг витрати на квартирну плату і комунальні послуги склали 1,8% до суми прибутків населення (за рубежем — 25–30% бюджету сім’ї). Зростали витрати населення на оплату транспорту, на дитячі установи¹⁰.

Гострою соціальною проблемою у 50-ті роки залишалася проблема житла. Мільйони людей продовжували жити в бараках, напівземлянках, комунальних квартирах, гуртожитках та ін. В ході поїздки в Дніпропетровськ В.Молотов зафіксував кричуще становище у сфері забезпечення населення житлом. Зокрема, середня забезпеченість житлом на Дніпропетровському алюмінієвому заводі становила 3,1м² житлової площі на робітника. У згаданій записці до ЦК КПРС В.Молотов зазначав, що «житлове питання з побутового перетворилося у політичне». Потреба в його розв’язанні була дійсно нагальною.

31 липня 1957 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР». В ній була намічена програма виходу з житлової кризи, яка полягала в тому, щоб: 1) Оголосити

про необхідність ліквідації в найближчі 10–12 років нестачі житла для трудящих, збільшити обсяги державного житлового будівництва. 2) Збільшити обсяги житлового будівництва за рахунок коштів населення з допомогою державного кредиту. 3) Здійснювати будівництво на вільних територіях, без знесення існуючих будівель і переважно крупними масивами. 4) Підтримати будівництво своїми силами, методом народної будови. Для реалізації цих завдань підприємствам і організаціям за певних умов надавалось право надавати підтримку житлового будівництва із своїх коштів. Постановою передбачалося введення протягом 1956–1960-х рр. 215 млн. м² житла замість 205 млн. м², передбачених рішеннями XX з'їзду КПРС. З 1958 р. почали розгортати свою діяльність житлово-будівельні та дачно-будівельні кооперативи*.

Державні та кооперативні організації розгорнули масове будівництво. Будинки зводилися індустріальними методами на основі серійного виробництва. Було обрано найдешевший швидкісний варіант будівництва житла, розрахованого на 30–40 років, з перспективою будівництва більш якісних помешкань в умовах розвинутої економіки. Тоді ж у проектах типових будинків до фізіологічного мінімуму скорочувались «додаткові площі». Значно знижувалося стеля і звужувалися проходи. Кладовки, сміттєпроводи і ліфти не передбачалися як «здорожуючі» чинники. Недостатньою була звукоізоляція таких квартир. Однак і про такі квартири мріяли мільйони людей.

Нове житло від держави надавалося безкоштовно. Відповідно на підприємствах, за місцем роботи, і за місцем проживання, у райвиконкомках, організовувалися черги тих, хто потребував житла або прагнув його поліпшення.

Державне фінансування, ентузіазм та ініціатива будівельників, забудовників, зацікавлених громадян помножені на нові технології, застосовані при зведенні житла, дали помітний результат. Житла було введено в дію на 9 млн. м² більше, ніж заплановано. Хоча загалом рівень забезпеченості населення житлом залишався низьким. На 1 січня 1959 р. на одну людину припадало в середньому 6,35 м² житлової площі при установленій санітарній нормі 9,1 м². У 1965 р. цей показник становив уже 10,9 м².

«Житлова революція» М.Хрущова була, між тим, видатною подією того часу. Міста «на очах» змінювали своє обличчя. Нові мікрорайони виникали з неймовірною швидкістю. Переселення міських жителів з комунальних квартир, бараків, сараїв, підвалів та ін. в окремі, хай навіть і малометражні, з тисними кухнями і сумісними санвузлами, квартири з усіма зручностями —

* Житлово-будівельні кооперативи існували в СРСР з 1924 р. і були ліквідовані у 1937 р.

реальне досягнення соціальної політики М.Хрущова, один із важливих чинників соціального оптимізму, що поширився серед населення в другій половині 50-х років.

Заохочення ініціативи громадян самостійно розв'язувати житлову проблему, яке мало місце уже в згаданій постанові 1957 р., знайшло свій розвиток у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1 червня 1962 р. «Про індивідуальне і кооперативне житлове будівництво». В ній визначалися обсяги житлово-кооперативного будівництва і доручалося будівельному банку СРСР надавати житлово-будівельним кооперативам кредит на будівництво в розмірі 60% вартості будинків на 10–15 років за умови внесення кооперативами в банк власних коштів в обсязі 40% вартості будинків. Плановим органам доручалося забезпечити виділення ЖБК матеріалів і обладнання, а відповідним Радам — виділяти земельні ділянки. 19 листопада 1964 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про подальший розвиток кооперативного руху», якою для ЖБК встановлювалася процентна ставка за користування кредитом у розмірі 0,5%. ЖБК став для багатьох громадян країни реальною можливістю поліпшити свої житлові умови.

Зміна міжнародної обстановки, досягнення, на думку радянського керівництва паритету у військовому протистоянні з капіталістичним світом, давали можливість скоротити і збройні сили і їх фінансування, що створювало умови для більш активної і дієвої соціальної політики. Водночас пошуки додаткових коштів для цієї сфери в кінцевому підсумку, як і раніше, замикалися на власному населенні. У 1957 р. було вирішено відтермінувати на 20 років погашення позик, випущених до 1957 р. А з 1958 р. через зростаючі виплати в рахунок погашення державного боргу за позиками їх випуск був припинений.

В роки хрущовської «відлиги» суттєво змінився трудовий потенціал і України, і всього СРСР. Щорічно збільшувалася кількість робітників і службовців. Високим був рівень зайнятості населення. Відбувалися масові переміщення людей, інтенсифікувалися міжреспубліканські міграції. Помітно зростав культурно-технічний рівень працюючих. З 1 вересня 1956 р. була відмінена плата за навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Вже до 1959 р. чисельність інтелігенції в СРСР порівняно з 1939 р. збільшилася більше, ніж у 2,3 рази, тоді як загальна кількість населення за цей же період зросла всього на 22%¹¹. В невиробничих галузях України (освіта, охорона здоров'я, мистецтво, наука та ін.) у 1960 р. працювало 2,9 млн. осіб, а в 1965 р. — 3,8 млн. осіб¹². Основна частина трудових ресурсів (понад 80% зайнятого населення республіки) використовувалась у галузях матеріального виробництва, переважно у промисловості і будівництві. В сільському господарстві України у 1965 р. було зайнято 8,7 млн. осіб, що на 7,4% менше, ніж у 1960 р.¹³

Поступово почали долатися дискримінація й нужденне становище колгоспного селянства, яке довгі роки перебувало під непосильним державним гнітом. Було зроблено спробу подолати «залишковий принцип» оплати праці колгоспників, який утвердився ще в часи колективізації, коли основна частина заробленого видавалася після закінчення господарського року. Така практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці і згубно позначалася на рівні матеріального життя колгоспників. Нерідко траплялося, що у колгоспів у кінці року не залишалося ресурсів для розподілу за трудовнями. Тож у середині 1950-х рр. окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників колективних господарств. Частина колгоспів, економічно найміцніших, запровадила гарантовану оплату трудовня, інша — гарантовану оплату грошима без нарахування трудовнів.

Грошове і натуральне авансування колгоспників було нерегулярним і спочатку поширювалося здебільшого на тих, хто займався вирощуванням технічних культур. У директивах XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР усім колгоспам рекомендувалося широко застосовувати щомісячне авансування колгоспників, як важливий стимул підвищення продуктивності праці. У березні 1956 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах», відповідно до якої господарства за рішенням загальних зборів могли видавати членам артїлі щомісячно протягом року авансом на трудовні не менш як 25% грошових доходів, фактично одержаних з усіх галузей громадського господарства, і 50% грошових засобів, що надходили у вигляді авансів з контракції, закупок та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції¹⁴.

Українські колгоспи скористалися відкритими можливостями і уже в другій половині 1956 р. 61% їх здійснював регулярне авансування. У 1958 р. грошові фонди для авансування мали більш як 80 % колгоспів республіки, 4%, а це понад 500 господарств, запровадили гарантовану оплату трудовня. Фонди для гарантованої, тобто незалежної від підсумків господарського року, оплати праці створювалися при необхідності за допомогою держави. Виросли натуральні і грошові прибутки селян. У 1958 р. були відмінені обов'язкові поставки продовольства із особистих підсобних господарств. Із введенням щомісячного авансування грошова оплата праці колгоспників поступово ставала переважаючою. У 1960 р. її середньомісячний розмір становив 24,3 крб., або близько 45% загальної оплати трудовня.

У червні 1963 р. в Україні була прийнята партійно-урядова постанова, що давала змогу Міністерству виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР запровадити, як експеримент, у колгоспах

Каховського виробничого управління Херсонської області, Тульчинського управління Вінницької області та Ковельського управління Волинської області оплату праці механізаторів залежно від кількості виробленої продукції. Це забезпечувало більш ефективне матеріальне стимулювання і разом з тим — стабільніше соціальне становище сільських трудівників.

Однак втілення згаданих заходів не завжди давало позитивні результати. Перевірки, проведені органами контролю, показали: у багатьох колгоспах Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Харківської та інших областей взагалі не було створено грошових фондів для щомісячного авансування колгоспників. В інших господарствах засоби зі спеціальних рахунків на оплату праці колгоспників часто використовувалися не за призначенням: ці кошти йшли на оплату сільгосподатку, страхових платежів, придбання лотерейних білетів, передплату на газети і журнали тощо. У ряді колгоспів значна частина засобів, передбачених на авансування працівників, використовувалась на купівлю автомашин, запчастин, худоби тощо.

Професор В.Баран справедливо звертає увагу ще на одну обставину. За часів М.Хрущова склалася практика, коли плани державних заготівель продукції колгоспів систематично коригувалися, часто необґрунтовано збільшувалися. Ставилось завдання будь-що прискорити розвиток аграрного сектору, якнайшвидше «наздогнати і перегнати» США. В результаті фонд оплати праці скорочувався, що виявлялося у зменшенні видачі на трудовні важливих продуктів харчування. Так, у 1963 р. грошова оплата трудовня порівняно з 1953 р. зросла у 3,6 раза, в той час як натуральна частина оплати зменшилася: зерном — на 39%, овочами і картоплею — на 38%¹⁵.

«Жити було дуже важко, — згадувала колгоспниця А.Чемерисюк із с. Єлешівка Хмельницької області. — Роботи дуже багато, потрібно було ще слідкувати за власним присадибним господарством. Панував дух нужди. Але всі жили світлим майбутнім, на нього надіялись. Була страшенна гонка. Інколи доводилося здавати своє молоко і м'ясо. Стало жити ще важче»¹⁶.

Повільно, але зростали обсяг торгівлі і грошовий обіг на селі. Здійснювалися заходи і щодо забезпечення житлом колгоспників, упорядкуванню сільських населених пунктів. Хоча у більшості сіл комунальних вигод не було. Так, станом на 1965 р. в Україні електрифіковано було всього 60% дворів колгоспників, газифіковано — 2%, центральним опаленням забезпечено 4%, а гарячим водопостачанням — 0,3%. Найпоширенішим атрибутом сільських осель були газові лампи, печі, дерев'яні лави. Зведене самотужки житло було, як правило, простим, позбавленим будь-якого архітектурного оформлення.

Великою подією сільського буття стала паспортизація селян. Сільські мешканці одержали нарешті паспорти, яких вони не мали з часу введення в

Україні паспортної системи у 1933 р. Це означало, що 40% населення стало соціально мобільним, позбавилось формально колгоспно-кріпацької залежності. Колгоспники одержали право змінювати місце проживання, переїжджати в міста чи інші населені пункти. На селі, як і в місті, розширювалася мережа закладів охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування й громадського харчування, вдосконалювалася їхня структура, поліпшувався кадровий склад та матеріально-технічна база, розширювався асортимент товарів і послуг.

Суттєво змінився соціальний статус колгоспного селянства. З ненадійного союзника, класу, який «постійно і у великій кількості міг породжувати капіталістичні елементи, капіталізм», селяни за М.Хрущова перетворювалися в «активних будівників комунізму», «повноправних членів радянського суспільства». Кількість селян, як у абсолютній чисельності, так і в питомій вазі серед загальної маси населення неухильно зменшувалася.

Тривалий час селяни були позбавлені державного пенсійного забезпечення. Соціальна підтримка від колгоспів людей старшого віку була мінімальною. Колгоспні каси взаємодопомоги були фактично безпомічними. Кожен колгосп самостійно встановлював пенсії для літніх людей. Їх розміри залежали від прибутків колгоспу. Загалом же рівень колгоспних пенсій був вкрай низьким. В таких умовах держава почала брати на себе частину функцій щодо пенсійного забезпечення колгоспників. Пенсійне забезпечення було поширене на фахівців і керівних кадрів колгоспів, а також працівників, які перейшли на роботу в колгосп у зв'язку з реорганізацією машинно-тракторних станцій. Право на державні пенсії отримали й інші категорії колгоспників: колишні робітники та службовці державних підприємств, які мали необхідний трудовий стаж; інваліди, які втратили працездатність на військовій службі або під час виконання державних та громадських обов'язків; колгоспники, які навчалися у вищих навчальних закладах, аспірантурі, докторантурі, школах, курсах з підготовки колгоспних кадрів.

15 липня 1964 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон, відповідно до якого була створена єдина система пенсійного забезпечення колгоспників. Установлено пенсії за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника, вагітності та пологів. За віком колгоспники-чоловіки отримали право на пенсію від 65 років (при стажі роботи не менше як 25 років), колгоспниці — від 60 років (при стажі роботи від 20 р.). Мінімальний розмір пенсії дорівнював 12 крб., а максимальний 102 руб. щомісяця. Пенсії колгоспникам були значно нижчими, ніж робітникам і службовцям, не говорячи вже про персональні пенсії.

Персональні пенсії в Україні, як і загалом в СРСР, призначалися за особливі заслуги перед радянською владою. У 1956 р. максимальні розміри

персональних пенсій були: союзного значення — 2000 руб., республіканського — 1200 руб., місцевого — 600 руб. Розрив між колгоспником-пенсіонером і пенсіонером союзного значення був майже 17-кратним. До того ж, персональним пенсіонерам надавався значний набір соціально-побутових пільг, до якого входили: 50% знижка в оплаті житлової площі і комунальних послуг, прикріплення до спеціальних поліклінік, оплата ліків за рецептами лікарів у розмірі 20% їхньої вартості. Особи, які мали тривалий партійних стаж, мали щорічно отримувати безкоштовно путівку чи компенсацію або щорічну грошову допомогу в розмірі двомісячної пенсії. Такі диспропорції у сфері пенсійного забезпечення населення не могли сприяти встановленню соціальної рівноваги в суспільстві і не були стимулом для його інтенсивного розвитку. Вони засвідчували лише про посилення соціальної диференціації в радянському суспільстві і подальше обособлення партійно-державної номенклатури в його соціальній структурі. Тиск на соціальну сферу з боку парт-держструктур наростав, оскільки кількість управлінців постійно збільшувалася. Протягом 1960–1965 рр. вона зросла з 273 до 304 тис. осіб¹⁷.

Загалом же, період хрущовської «відлиги» характеризується помітним зростанням добробуту населення порівняно із періодом сталінської диктатури.

Одним із свідчень цього може бути зменшення показників малюкової смертності. Якщо у 1953 р. з кожної тисячі новонароджених до одного року не доживали 68 дітей, то в 1964 р. цей показник знизився до 29¹⁸.

Важливим показником були середньорічні темпи приросту грошових доходів населення протягом 1961–1965 рр. Всього грошові доходи населення зростали щорічно на 8,1%, грошові доходи від колгоспів — на 15,8%, надходження від продажу продуктів сільського господарства і кооперації — 1,2%, пенсії і додаткові виплати — 7,9%¹⁹.

Соціально-економічні реформації змінили на краще життєві стандарти українців. Збільшення грошових доходів населення дозволило підвищити зростання витрат грошових коштів населення на купівлю товарів, а також на оплату різних видів послуг. За ті ж роки, 1961–1965, темпи зростання витрат щорічно становили: на купівлю товарів — 6,9%, оплату послуг та інші нетоварні витрати — 8%, обов'язкові платежі і добровільні внески — 7,5%²⁰. Розрив між доходами і витратами населення України, як бачимо, був суттєвим і пояснювався недостатнім забезпеченням системи торгівлі товарами широкого вжитку та відставанням сфери послуг. Так, у республіці майже не зростали витрати населення на відвідування кіно. Повільно розвивався туризм, різні атракціони та інші видовищні послуги. Між тим, ряд послуг і товарів не були адекватними заробітній платі і залишалися недоступними для переважної більшості населення. Зокрема, у 50-х роках

автомобіль «ЗИМ» коштував близько 40 тис. крб. при місячній зарплаті близько 800 крб. На початку 60-х років в Україні розпочався випуск малолітражок «Запорожець», але вони також були недоступними для людей. Радянському громадянину на початку 60-х років дозволялося поміняти не більше 30 крб. на гроші країни, яку він мав намір відвідати під час туристичної поїздки.

Посилення соціальної складової у внутрішній політиці радянської держави в роки хрущовської «відлиги» не базувалося на відповідному матеріально-фінансовому та науково-технічному забезпеченні, зростанні матеріальної зацікавленості працівників у підвищенні продуктивності праці, її результативності. Продуктивність праці в промисловості СРСР у 1960 р. складала 40–50% від такого ж показника у США. Сукупний суспільний продукт, національний дохід і промислова продукція складала приблизно 60%. А зовнішньополітичні амбіції радянського керівництва вимагали дотримання хоча б паритету у військово-промисловій сфері. Це означало, що витрати на оборону мали все більше і більше зростати, а соціальна сфера все більше і більше звужуватися. На практиці це вело до зростання соціальної напруги у суспільстві, яке стало особливо помітним вже на початку 60-х років. Рішення уряду підняти з 1 червня 1962 р. роздрібні ціни на ряд продовольчих товарів викликало різкий протест по всій країні. В ряді міст він вилився у пряме протистояння влади і народу. Трагічні події у Новочеркаську викликали посилення жорсткості політичного режиму і прискорили його падіння.

У 1962 р. Україна не добрала товарного зерна. Сувора зима і засуха 1963 р. стали причиною неврожаю в 1963 р. У Києві поширились панічні чутки, що будуть введені картки на хліб і суттєво зрізані фонди на продаж населенню крупи, цукру, мила, солі. Великі перебої з постачанням хліба сталися у місті суднобудівників Миколаєві. Щоденні поставки хліба з необхідних 150 тонн були знижені до 102. У місті склалась напружена обстановка, було багато невдоволення. Вантажники в порту відмовились вантажити борошно на кораблі, які відправлялися на Кубу, і на завантаження були кинуті військові підрозділи. «Щоб уникнути відкритих виступів і просто страйків або ще гірших явищ», перший секретар ЦК Компартії України П.Шелест «на свій страх і ризик» дав вказівку заступникові голови Ради міністрів України збільшити фонди на хліб для Миколаєва²¹.

Не кращою була ситуація на селі. Спроба догнати і перегнати Америку по виробництву сільськогосподарської продукції на душу населення завершилася повним провалом. В усій країні не вистачало хліба для задоволення потреб населення і з 1963 р. його почали закупувати за кордоном.

У листопаді 1963 р. П.Шелест записав у своєму щоденнику: «На станції Роздільна у 12 вагонах демобілізовані з армії грузини влаштували п'ятий

дебосш, відкрито висловлювали незадоволення на адресу Хрущова, захищали всі дії і порядки при Сталіні, вихваляли політику Маленкова. У Стамбулі з нашого туристичного пароплава залишилася 21 людина... Все це доволі неприємні речі, і це надто прозоро говорить про наш політичний стан... Зараз у нас катастрофа з сільським господарством, і це не може не відобразитись на політичному престижі в цілому і зокрема на престижі Хрущова»²². Гострота соціальних проблем у суспільстві не знімалась і політична напруженість не спадала. Загострення продовольчої проблеми означало крах аграрної політики М.Хрущова, який не зумів здійснити модернізації сільського господарства і відмовитися від екстенсивного шляху розвитку. Іншого результату і не могло бути. «Соціалізація» економіки за М.Хрущова відбулася у тих межах, в яких дозволяли можливості лібералізованої адміністративно-командної системи. На більше вона просто не була спроможна в силу об'єктивних законів її функціонування.

В статье раскрываются изменения в советской социально-экономической системе, попытки «социализации» экономики в годы хрущёвской «оттепели» (1955–1965 гг.).

Ключевые слова: экономика, Н.Хрущёв, «социализация», «оттепель».

Changes in the system of Soviet social-economic system, attempts to «socializing» economy in the years of Khrushchov's «thaw» are considered in the article (1955–1965 yy.).

Keywords: economy, M.Khrushchov, «socializing», «thaw».

¹ Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания: в 4-х кн. — М., 1999. — Кн. 4. — С. 167–169.

² Дейвис Норман. Європа: Історія. — К., 2000. — С. 1111.

³ Ясин Е. Российская экономика. Истоки и панорама рыночных реформ. — М., 2002. — С. 62; Шестаков Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — С. 166.

⁴ Заседание Верховного Совета СССР. Пятая сессия. 5–8 августа 1953 г. Стенограф. отчет. — М., 1953. — С. 260.

⁵ Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — Львів, 1996. — С. 187.

⁶ КПРС в резолюціях... — М., 1986. — Т. 9. 1956–1960. — С. 30.

⁷ XX съезд Коммунистической партии Советского Союза, 14–25 февраля 1956 г.: Стенограф. отчет. — М., 1956. — Т. 1. — С. 73.

⁸ Труд в СССР... — М., 1988. — С. 148; Шестаков В.А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е — середине 60-х годов. — С. 185.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5192. — Арк. 51.

¹⁰ Там само. — Арк. 59.

¹¹ Народное хозяйство СССР в 1960 г.: Стат. ежегодник. — М., 1961. — С. 28.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 87.

¹³ Там само.

¹⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 4. — М., 1968. — С. 288, 290.

¹⁵ Див.: Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. — С. 190–191.

¹⁶ Цит. за: Аксютин Ю. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953–1964 гг. — М., 2004. — С. 353.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 93.

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1964 г. Стат. сб. — М., 1970. — С. 34.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 550. — Арк. 70.

²⁰ Там само. — Арк. 72.

²¹ Шелест П. «Справжній суд історії ще попереду»... — С. 159.

²² Там само. — С. 164.